

tot scherper inzicht in het karakter van de hoofdpersoon en de geest van de tijd kunnen leiden. Ribbius-Peletier ging pas op 67-jarige leeftijd zelfstandig wonen, na een leven lang als alleenstaande vrouw in pensionkamers te hebben gehuisd, toen zij in 1958 als eerste vrouw werd benoemd tot lid van de Raad van State.

De hamvraag bij de samenstelling van biografische lexica blijft toch: wat zijn de criteria voor het al dan niet opnemen van een lemma? De BWN-redactieraad heeft, zoveel is duidelijk, gekozen voor de breedte. Een enkele keer leidt dat tot twijfel, als het bijvoorbeeld gaat om een lemma gewijd aan de eerste Nederlander met een vliegbrevet, of om de actrice Rini Otte, die haar faam ontleent aan rollen in drie ongetwijfeld terecht vergeten Nederlandse films uit het Interbellum. Maar eenieder die op basis van bepaalde kwaliteiten in de openbaarheid is getreden, kan in principe worden vereeuwigd. Voortzetting van het *BWN* ligt dan ook voor de hand, wat gezien de kwaliteit van het gebodene, alleen maar valt toe te juichen. Ook een vergelijking met soortgelijke Duitse en Belgische projecten onderstreept nut en noodzaak van het voor de *BWN* gekozen concept. Zo zijn in het *Belgische Nationaal Biografisch Woordenboek*, dat de gehele periode vanaf de Middeleeuwen bestrijkt en waarvan 15 delen verschenen tussen 1964 en 1996, politici zwaar ondervertegenwoordigd: geen Daens, geen Vinck. Maar ook Louis Paul Boon ontbreekt. Kortom: weinig controversiële figuren, veel katholieke grandeur en liberale deftigheid. Evenwichtiger is de *Deutsche Bibliographische Enzyklopädie*, waarvan de twaalf delen tussen 1995 en 2000 verschenen. Het betreft een mix van korte bijdragen en gesigioneerde langere artikelen over personen uit het Duitse cultuurgebied, met uitgebreide registers beter ontsloten dan het *BWN*, maar met als grootste nadeel dat het een afgerond project betreft, waarbij vóór aanvang al is besloten aan welke personen lemmata zouden worden gewijd. Het *BWN* kan echter nog jaren vooruit. Op de website van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN) zijn inmiddels alle lemmata uit deel I tot V te vinden. Hopelijk volgen spoedig de eerste lemmata van deel VI.

Dirk Jan Wolfram

R. W. Unger, *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (Leiden-Boston-Keulen: Brill, 2001, xiv + 428 blz., 40 buitentekstplaten, €132,-, ISBN 90 04 12037 8).

R. W. Unger, hoogleraar aan de University of British Columbia, heeft op het gebied van de economische geschiedenis van de Nederlanden een benijdenswaardige naam. Zijn markantste bijdragen betreffen de scheepsbouw en de scheepvaart, de visserij, de energievoorziening en de brouwindustrie. De klemtoon ligt daarbij op de rol van de technische innovaties en op de consumptie.

De biernijverheid die een zo vooraanstaande plaats in de economie en de samenleving van Holland en de Nederlanden innam, moest het tot nu toe stellen met deelstudies over bepaalde steden en/of perioden. Voortbouwend op die bijdragen, op een uitgebreide bibliografie en op de eigen suggestieve publicaties over het onderwerp waagt Unger zich aan een algemene synthese van de geschiedenis van de Hollandse brouwindustrie vanaf de Middeleeuwen tot de industriële revolutie. Door zijn overvloed aan concrete gegevens en feiten, zoals hij ze uit de archieven van de Hollandse biersteden en brouwersgilden en gewestelijke instellingen heeft opgediept, doet het werk meer denken aan een monografie. Technische innovaties en consumptiepatronen, zo wat het fabrieksmerk van de auteur, komen uiteraard ruim aan bod.

Veel aandacht gaat hier bovendien naar de houding van de overheden. Bier was immers een vitaal onderdeel van de volksvoeding en de bierindustrie was een belangrijke pijler van het economische leven. Anderzijds leverden de heffingen op het bier een substantiële bijdrage tot de overheidsfinanciën. Het is trouwens aan de hand van de boekhoudingen daarvan en van enkele rekeningen van brouwersgilden dat de auteur een overweldigende hoeveelheid kwantitatief materiaal heeft verzameld.

Beter dan wie ook beseft hij de risico's die de interpretatie van reeksen belastingopbrengsten met zich meebrengt. Zijn materiaal is evenwel afkomstig van verscheiden instanties en locaties en kan bij gelegenheid getoetst worden aan meer reële productiestatistieken, aan belastingen op turf, de brandstof bij uitsteking van de brouwers, aan de uitgaven voor schepen die brouw water aanbrachten en dergelijke indicatoren meer.

De auteur onderscheidt een lange groeifase van de vroege Middeleeuwen tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, een periode van neergang van ca. 1650 tot het midden van de negentiende eeuw en een heropleving daarna. Het parallellisme met de algemene economische conjunctuur zal niemand ontgaan: door haar export en haar beroep op de aanvoer van grondstoffen en toeleveringen gaf de bierindustrie mede vorm aan en dreef tegelijk mee op de golven van de hele economie van Holland en Europa; tegelijk weerspiegelde ze als producent van een alle-daags consumptiegoed de evolutie van de bevolking en haar koopkracht.

De middeleeuwse groei van de biernijverheid in Holland verliep traag met de verspreiding van de in de abdijen opgebouwde *know how* en een begin van professionalisering en commercialisering in de opkomende steden. Terecht wijst de auteur op de rol van de vrouwen in de dertiende-eeuwse brouwerijen in de Hollandse steden; de betreffende teksten gaan evenwel terug op het stadsprivilegie van 's-Hertogenbosch (ca. 1185/1196) zodat de realiteit voor de Hollandse steden niet gewaarborgd is. Het was evenwel niet het echtpaar dat de brouwerij uitbaatte (16), maar alleen de echtgenote. Het Hollandse bier van de dertiende eeuw was gruitbier, waaraan de toevoeging van gagel, een moeras- en heidestruik ('*Myrica Gale*', niet '*miricia*' zoals op 14), enige smaak en houdbaarheid verleende.

De grote sprong voorwaarts kwam na 1320, toen de Hollandse brouwers als substituut voor de ingevoerde Noord-Duitse hopbieren gehopt bier begonnen te produceren. De hop gaf het bier zijn typische smaak en een langere houdbaarheid, zodat het op lange afstand kon worden vervoerd. De auteur is niet bijzonder precies over de aanvang van de Hollandse bierexport (57) en verwaarloost de aanwijzing daaromtrent te Delft al vóór 1340. Omdat de Noord-Duitse bieren de verbruikers in de Nederlanden bereikten via Amsterdam vonden de Hollandse hopbieren er gemakkelijk toegang, des te meer omdat sinds 1396 spanningen met de Hanze de aanvoer vanuit Duitsland nogal eens hinderden. Mogelijk heeft de auteur de crisis in de Hollandse afzet als een gevolg van de verspreiding van het hoptbrouwen in hun buitenlandse markten in de loop van de vijftiende eeuw onderbelicht en daardoor ook de rol van de kuit — een nieuw biertype — waarmee de Hollanders het tij lieten keren, al heeft de auteur de aantrekkelijkheden van de kuit naar voren gebracht.

De toename van de export en de productie, vooral een gevolg van de toename van het aantal brouwerijen, stimuleerde de belangstelling van de overheid, die de sector met groeiende regelgevingen, niet in het minst met fiscale oogmerken, bedacht. De auteur meent bij de steden een specialisatie te onderkennen: te Gouda en Delft op de brouw-, te Leiden op de textielnijverheid (67). Hij had ook Haarlem kunnen vermelden dat zich volgens H. Kaptein (*De Hollandse textielnijverheid 1350-1600* (1998), nog niet verwerkt door de auteur) na de neergang van zijn brouwering op de textielexport toelegde. Waren beide sectoren echt omgekeerd gecorreleerd of bracht het wegvallen van de ene de andere meer op de voorgrond, een heuse herstructure-

ring of slechts gezichtsbedrog vanwege de bronnen? De auteur veronderstelt dat beide elkaar uitsloten omdat zij een beroep deden op dezelfde productiefactoren, in concreto zuiver water. Had hierbij ook niet de beschikbaarheid van kapitaal vermeld moeten worden?

Vanaf het midden van de vijftiende tot de zeventiende eeuw behield de Hollandse bierindustrie een benijdenswaardig niveau, al was de zestiende eeuw niet onverdeeld gunstig voor Gouda en Haarlem en dat al voor de opstandsjaren. De auteur onderbreekt hier zijn chronologisch relaas om in te gaan op de impact van de brouwsector op de landbouw, de scheepvaart, de brandstoffensector, de werkgelegenheid en vrouwenarbeid, de brouwtechniek, de bedrijfsvoering, de concentratietendens, de fiscaliteit, de brouwersgilden, de biersoorten, de consumptiepatronen, de economische politiek en vele andere aspecten.

Het chronologische relaas hervat met de kwantitatieve bewijzen voor de achteruitgang van de sector na 1620. Haarlem hield wat langer stand, net zoals de havensteden Amsterdam en Rotterdam. Na een lichte heropflakking in de jaren 1640/1650 tekende zich de neergaande trend definitief af. Als 'Explanation for decline 1650-1800' ziet de auteur de afname van het hoofdelijke bierverbruik door de vernieuwde concurrentie van de wijn en de verspreiding van de brandewijn na 1600 en van de tropische dranken na 1640 en vooral na de prijsdaling ervan na 1740. De prijsstijging van de granen tastte na 1740 de kwaliteit van het bier en de winst van de brouwers aan, maar slorpte tegelijk de koopkracht van de verbruikersmassa op. Ook de hoge investeringskosten en de gestegen brandstofprijzen maakten het brouwbedrijf minder aantrekkelijk. De brouwers zelf wezen met een beschuldigende vinger naar de verhoogde belastingdruk. Noch zij noch de auteur kunnen dat echt hard maken.

Als 'Strategies for defence 1620 (sic!)-1800' ziet de auteur actievere beroepsorganisaties, nevenactiviteiten in de kuiperij en de graan- en de steenkoolhandel en de commercialisatie van bijproducten, voornamelijk gist, azijn en jenever. Nog efficiënter was het de belastingen en de administratieve rompslomp er omheen te verlichten of gewoon te ontduiken. Merkwaaardig genoeg behandelt de auteur onder de verweermiddelen ook de technische stagnatie.

Die technische achterstand en de economische teloorgang werden na 1850 omgebogen door het gebruik van preciezer meetinstrumenten, een beter inzicht in het gistingsproces, mechanische koelinstallaties en de toepassing van stoom. Zo konden de Hollandse brouwers de invasie van Engelse portbieren en vooral van de Duitse pilsbieren (van lage gisting) met gelijkaardige producten terugdringen. Tegelijk werd de seizoenfluctuatie, waarbij de warme maanden een inzinking van de brouwactiviteiten inhielden, afgevlakt. De innovaties versterkten de tendens naar bedrijfsconcentratie en schaalvergroting. De uitbouw van het spoorwegnet verzekerde die grote bedrijven een ruime afzet. In 1867 werd bovendien de voor de brouwindustrie nadelige belastingwet van 1822 afgeschaft. Hoe die wet precies in het voordeel van de wijn en de jenever werkte, had meer toelichting verdiend. In hun kamp tegen de jeneverstokers kregen de brouwers steun van de bestrijders van het alcoholisme!

Om in het enorme feitenmateriaal van dit boek zijn weg te vinden is het alfabetische register geen overbodige luxe omdat de groepering van de stof en de hoofdstukkenstructuur niet altijd even voorspelbaar zijn. De lijst van tabellen en grafieken is al even nuttig omdat de uiteenzetting er slechts zelden expliciet naar verwijst. De afwerking van die kostbare tabellen en grafieken had wel meer aandacht verdiend. Zo prijkt de grafiek van de Leidse productie 1709-1742 (230) vóór die van 1601/1727; tabel VIII-3 mist de nodige jaartallen; bij grafiek VIII-3 lees 1760 in plaats van 1460; tabellen III-2, IV-2 en vooral V-1 worden ontsierd door drukfouten. De tekst citeert soms getallen die in tabel VIII-1 ontbreken of verschillend zijn. Voor Amsterdam is dat aannemelijk wanneer brouwers en brouwerijen niet gelijk te schakelen zijn, maar dat geldt niet voor Dordrecht (236) en Leiden (238).

Men zoekt tevergeefs naar echt lange tijdreeksen met bierprijzen die vergeleken kunnen worden met de prijzen van andere dranken of met daglonen en met de percentages van de globale bierbelastingen in de bierprijzen, en eveneens naar een goed gestoffeerde tabel over het alcoholgehalte van de diverse biertypes. Dergelijke essentiële informatie blijkt, als zelfs deze auteur ze uit zijn algemeen rijke documentatie niet kan bieden, haast onbereikbaar.

Uit de veelheid van dispaaraat materiaal en van uiteenlopende praktijken en evoluties heeft R. Unger een meesterlijk beeld getekend van de ontwikkeling en van het belang van de Hollandse bierindustrie in al haar aspecten. Zodoende leverde hij een fundamentele bijdrage tot de economische en de sociale geschiedenis en de materiële cultuur van Nederland en van de onderscheiden Hollandse steden.

R. van Uytven

J. M. M. van de Ven, *In facie ecclesiae. De katholieke huwelijksliturgie in de Nederlanden, van de 13de eeuw tot het einde van het ancien régime* (Dissertatie Katholieke Universiteit Brabant 2000, Miscellanea Neerlandica XXII; Leuven: Peeters, 2000, xxxi + 787 blz., €79,50, ISBN 90 429 0965 X).

Van de Ven heeft met deze studie een proefschrift (Theologische Faculteit Tilburg 2000) geschreven van een omvang en degelijkheid die men zich thans in aio-land eigenlijk niet meer kan permitteren. Een echte uitputtingsslag met het materiaal, waaruit de auteur — in, als ik het goed begrijp, nauwelijks meer dan drie jaar — zegevierend te voorschijn is gekomen. Het is beslist een erudiete, kwalitatief hoogstaande studie geworden, maar of het nu ook in alle opzichten een navolgenswaardig voorbeeld voor promovendi mag heten, lijkt me de vraag. Het is een totaalstudie van een bijna griezelige volledigheid en acribie naar liturgische voorschriften en normen uit de handboeken waarin die werden overgeleverd met betrekking tot het christelijke (vanaf de Reformatie hier beperkt tot het rooms-katholieke) verlovings- en huwelijksritueel in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Daarbij heeft het persoonlijk verleden van de auteur als neerlandicus, bibliothecaris en boekwetenschapper duidelijk de richting en kleur bepaald. Het onderzoek bevat weliswaar een nauwkeurige historische probleemstelling, maar de studie lijkt minder op die probleemstelling toegesneden dan op de uitputtende bewerking en systematische presentatie van het materiaal. Dat betreft in hoofdzaak één aspect van de vraag, namelijk de norm van de katholieke huwelijksluiting.

Er is veel energie gestoken in lijsten, opsommingen en inventariseringen, kortom in documentair en kwantitatief boekhistorisch onderzoek, en in de ontsluiting daarvan. Soms neemt dit wat groteske vormen aan. Zo zijn de vele registers van een volledigheid die ze in de praktijk nagenoeg onbruikbaar maakt. Bij belangrijke personen bevatten ze teveel *passim*-verwijzingen om echt nuttig te zijn, terwijl anderzijds allerlei namen en details zijn opgenomen die men er nooit zal zoeken. Soms wordt de voornaam dan weer de achternaam als lemma gebruikt, zonder dat de ratio daarvan (die er ongetwijfeld is) duidelijk wordt gemaakt. Vele plaatsnamen zijn juist niet in het register van plaatsnamen maar in het trefwoordenregister onder lemma's als '(aarts)bisdom', 'concilie' of 'dekenaat' opgenomen en daarmee feitelijk onvindbaar. Een mijns inziens overbodig register is de lange lijst van bewaarplaatsen en signaturen (maar zonder de titels!) van gebruikte handschriften, archivalia en oude drukken. Van de vormen van hypercorrectie stip ik hier slechts de volstrekt ongebruikelijke latinisering van apostolisch vicaris Joan van Neercassel tot Neercasselius aan, zoals trouwens de namen van vele — maar